

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi
III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî
Sempozyumu

(30-31 Ekim, 2009, Üsküp / Scopje)

HACI BEKTAŞ VELÎ'NİN
TARİHSEL KİMLİĞİ, DÜŞÜNCE
SİSTEMİ ve ETKİLERİ

Editörler

Doç. Dr. Gıyasettin AYTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Yusuf DOĞAN
Arş.Gör. Deren Başak AKMAN YEŞİLEL

BEKTAŐILİĐİN ARNAVUT KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ

The Place of Bektashism in Albanian Culture

Prof. Dr. Metin İZETİ

ÖZET

Osmanlılar Balkanlar'a ve özellikle Arnavutların yaşadıkları bölgelere yerleşmeden önce seyyah dervişlerin kaynaşma zemininin oluşmasında etkili olduğu değişik kaynaklar tarafından kanıtlanmaktadır. Arnavutlar arasında epeyce müridi olan Bektaşilik Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'da XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında oldukça etkili olmuş ve etkisini sosyal ve kültür hayatının değişik alanlarında hissettirmiş ve hissettirmeye devam etmektedir. Ara sıra Bektaşi tekkeleri Osmanlı Devleti'nden bağımsız hareket eden paşalardan destek almış ve Arnavutlar arasında epeyce yayılmıştır. Bu bildiride Bektaşiliğın Arnavutlar arasına yerleşme zamanı, Bektaşiliğın tarikat olarak Arnavut anlayışına yansımaları, Tepedelenli Ali Paşa'nın desteğiyle Arnavutluk'un bir Bektaşi cenneti hâline gelmesi ve günümüzde Arnavut Bektaşilerinin durumu ve kültür hayatının değişik alanlarına etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk'ta Bektaşilik, Arnavutluk Tarihi, Bektaşilik, Osmanlı Dönemi

ABSTRACT

It was proved by different sources that before The Ottomans settled in the Balkans, especially in the places Albanians lived, traveler dervishes were highly influential in creating a merging atmosphere. Bektashism that has many murids among Albanians was quite influential in Albania, Kosovo, and Macedonia at the end of 18th century and beginning of the 19th century. The effects of Bektashism on different fields of social and cultural life could easily be realized and it still continues to influence them. Sometimes Bektashi tekkeler were supported by Pashas who acted independently from the Ottoman Empire, and they spreaded among Albanians. In this study, the period in which Bektashism was spreaded among Albanians; reflection of Bektashism as an order on Albanian perspective; Albania's becoming a Bektashi paradise by the help of Tepedelenli Ali Pasha; the situation of Bektashis in Albania today and the effects of Bektashism on different fields of cultural life in Albania will be handled.

Key Words: Bektashism in Albania, Albanian Culture, Bektashism, The Ottoman Period

Dünya tarihinde değişik milletlerin tarih sahnesinde yer almalarına ve ülkelerinin entegrasyonunda din faktörünün önemli rol oynadığını tarih tecrübelerimiz açıkça ortaya koymaktadır. Eski medeniyetlerden başlayarak günümüze kadar din, değişik milletlerin etnokültürel ve jeopolitik alanlarda etkileşimlerinde oldukça söz sahibi olmuştur.¹ Arnavutlar'da bu dinî ve kültürel etkileşim *Arber Beyliği'nde (Principata)* XII. asırda katoliklerle başlamıştır; ancak XIV. asıra kadar Avrupa'dan yapılan sayısız yardımlara rağmen çok etkili olamamıştır. XV. asrın 70'li yıllarından başlayarak Osmanlılar vasıtasıyla gelen İslam dini Arnavutların büyük bir bölümü tarafından kabul görmüş ve Osmanlı İslam anlayışı onların hayatlarının ve kültürlerinin bir parçası olmuştur.²

İslam ve Osmanlı idaresinin yayılmasında ve Arnavutlar tarafından toplu şekilde benimsenmesinde birçok kolaylaştırıcı faktörün yanı sıra iki önemli unsurun etkili olduğunu görmekteyiz:

1. Bogomilizm ve bu hareketin yapısındaki mistik anlayış³
2. Osmanlı öncesi bölgeye yayılan seyyah dervişler.⁴

1 Smailagić, Nerkez, *Klasična kultura Islama, Teologija, Filozofija, Znanost*, Zagreb 1973, 1,8.

2 Piraku, M. *Kultura kombštare shqiptare deri ni Ihdhjen e Prizrenit*, Prishtine, 1989, s.45. Avrupalı birçok tarihçi Arnavutların topluca İslam dinini kabul etmelerinin nedeninin ekonomik sıkıntılardan kurtulmak ve Osmanlı öncesi dönemlerde elde ettikleri mevki ve zenginlikleri korumak olduğunu öne sürmektedir. Ancak bir milletin %80'e yakın bir bölümünün bir dini kabul etmelerinin sadece ekonomik sebeplere dayanırılması subjektif olur ve yanlış sonuçların doğmasına sebep teşkil eder. İslam dininin toplumun hemen her kesiminde yerleşmesini ve Osmanlı'nın bu bölgeleri fethetmesini kolaylaştıran bazı önemli ve görmezlikten gelinemez faktörler mevcuttur:

a) Arnavutlar'daki dini istikrarlılık ve ahenksizlik, özellikle XIII. asırda katolik ve ortodoks kiliseleri arasında başlayan mücadele.
b) İktisadi yapının tam bir kriz hâlinde olması. Arnavutlar'ın yaşadıkları toprakları elinde bulunduran Bizans ve Sırp Krallıklar, toprak sahibi zengin beylere bütün selahiyetleri vermişti. Hristiyan köylü kitleleri zengin toprak sahiplerinin zulmünden inim inim iniyor ve kendilerini bu sıkıntılı hayattan kurtaracak bir kurtarıcı bekliyorlardı.

c) Politik ve idari sebepler. Yerli halka Katolik Latin devletlerinin yapıldıkları zulüm yetmiyormuş gibi bunun üzerine bir de gaddar ve zorbacı Sırp idaresinin zulmü eklenmiştir. Arnavutlar'ın aristokrat sınıfı da iyice bozulmuştu. Ayrıca kendi başına hareket eden rahipler sınıfı da halka eziyet ve işkence ediyordu.

3 Çoktanrı inanca sahip olan Arnavutlar, Hristiyan dinine karşı hoşnutsuzluk göstermişlerdir. Kendilerine zorla empoze edilen bu dinle beraber Romalılar onları Latinleştirmeye çalıştıklarından dolayı kilise otoritesinden ayrılmak için çareler aramış ve bu yolda epeyce mücadele etmişlerdir. Balkanlar'da kilise hiyerarşisinin iyice yerleşmesi ancak IX. ve X. asırlardan sonra olmuştur. Fakat oluştuktan sonra yine mahalli piskoposlar merkezden ayrı hareket etmeye çalışmışlardır. Bunun en bariz örneği Bosna Kilisesi'dir. Balkanlar'ın doğu ve güney bölgelerinde, özellikle dağlık yerlerde oturanlar (Arnavutlar ve Boşnaklar) arasında Hristiyanlığın yayılması yüzeyel ve zayıf olmuştur. Durum böyle iken Anadolu yoluyla doğudan gelen "Bogomil hareketi" epeyce revaç görmüştür. Bogomilizm müstakil bir din ve siyasi hareket değil, ancak resmi din anlayışını tenkitçi bir yaklaşımın tezahürüdür. Yani, lüks ve israfa boğulan kilise hiyerarşisine bir reaksiyondur. Bogomil hareketindeki tektanrı inancı, gnostik (ırfan) anlayışı, Hz. İsa'nın tanrının oğlu değil de bir peygamber olduğu inancı, dini pratik ile müesseseye hiyerarşisinde mistik düzenleme daha sonraları İslam'ın ve tasavvuf anlayışının kabul görmesinde oldukça etkili olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz: İzeti Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İstanbul 2004, s.41-45; Mandić, *Dörtünlük, Bogomilska Crkva Bosanskih Krstjana*, Chicago 1962, s.352 vd.

4 Osmanlılar Balkanlar'a yöneldikleri zamanlarda Arnavutlar Hristiyan mezhep ve hanedan kavgalarının yol açtığı siyasi ve sosyal bir kaos içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin askerî yönün ötesinde ideolojik planda İslam dininin düzenli, sistematik ve insan yapısına uygun din ve ideolojisi, birbirleriyle devamlı savaş hâli içerisinde bulunan Hristiyan veya yani Hristiyan gruplara yapıcı bir teolojik ve pragmatik alternatif sunmuştur. Malum olduğu üzere her tarikatın temelinde insan nefsinin terbiye etmek ve insan istidatlarına ve tabiatına uygun bir din anlayışı sunmak vardır. İnsanların yaratılışında kainatın sırrı olarak her fert birbirinden farklı bir mizaca, fikre ve hissiyata sahip olarak yaratılmıştır. Her insanın kendi şahsiyeti içerisinde bağımsız bir âlem teşkil ettiği gibi o aynı zamanda sosyalleşmeye muhtaç olan bir varlıktır. İnsan kapasitesinin bu inceliğini çok iyi kavrayan değişik tasavvuf akımlarına mensup şahıslar bir yandan insanın ferdiyetine, diğer taraftan da sosyal yönüne gereken önemi vererek şahıs ve toplumlara uygun bir anlayış sunmuştur. Arnavutlar'ın mentalitesini, örf ve adetlerini iyice kavrayan, boş ve tenha yerlere yerleşen seyyah dervişlerin sundukları sistem, yerli halk tarafından büyük ölçüde tercih edilmiştir. Osmanlılar bu bölgelere yerleşmeden önce seyyah dervişler gelip bir taraftan İslam'ı anlatmış diğer taraftan da adaletsizlik pençesi altında yaşayan topluluklara alışkın olmadıkları alternatif bir hoşgörü anlayışı sunmuşlardır. Arnavutlar'ın yaşadıkları bölgeler ve genelinde Balkanlar, Osmanlı ordusu tarafından askerî açıdan fethedilmesinden önce seyyah dervişler tarafından bir anlamda feth edilmiştir. Diğer bir deyişle Osmanlı buraya geldiğinde yerli halk psikolojik olarak bu fethetme hazırlık hâle getirilmiş bulunuyordu. Daha geniş bilgi için bkz: Barkan, Ömer Lütfi, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler"*, Vakıflar Dergisi, sy. II, Ankara 1964, s. 279-353; Birge, John Kingsley, *Bektâşîlik Tarihi*, çev. Reha Çamuroğlu, İstanbul 1991, s.57; Okçu, Tayyib, *"Bir Tenkidin*

Osmanlılar Balkanlar'a gelmeden önce iki asra yakın bir zaman diliminde İslam'ı yayan birçok dervişin ismi meçhul kalmıştır. XIII. asırda Güneydoğu Avrupa'nın birçok ülkesinde faaliyet gösteren ve kahramanlığı ve velîliği hakkında bir hayli efsanevî rivayetler nakledilen şahıs, Sarı Saltık'tır. Bu önemli şahsiyetin varlığını ve faaliyetini anlatan Balkan kaynaklı vesikalara rastlanmamaktadır ve genelde vesikalar mahallî ananelere, şifahî rivayetlere, mezar ve türbelere dayanmaktadır.⁵ Bazı bölge tarihçilerine göre Sarı Saltık gerçek bir şahsiyet olmayıp onun isminde, bölgede iki asır boyunca faaliyet göstermiş bütün mistiklerin tecrübeleri toplanmıştır.⁶

Arnavutların Tarih Sahnesindeki Yeri

Arnavutların menşei Hint-Avrupa asıllı olan İliiryalılara dayanmaktadır. Latince kaynaklarda Aerbanenses veya Albanenses, Slav kaynaklarında Albanoi yahut Arbanasi olarak geçen bu halkın Türkçede ismi Arnavut'tur.⁷ İliirlerden sonra değişik Arnavut boyları bugünkü Arnavutluk, Kosova, Makedonya ve Karadağ bölgelerinde beylikler kurmuş ve sert mizaçlarının neticesi olarak sürekli birbirleriyle savaşmışlardır.⁸ Daha sonraki dönemlerde Arnavutlar çeşitli devletlerin idaresi altında kalmış, VII. yüzyılda Slavlar ülkenin tamamını, IX. ve X. yüzyılda Bulgar İmparatorluğu güneyini, XII. yüzyılda ise Sırp kuzeyini ele geçirmişlerdir. Arnavutlar VI. ve VII. yüzyılda Balkan Yarımadası'na gelen Avar Türkleriyle, X. ve XI. yüzyıllarda ise Kuman, Uz, Peçenek Türk boylarıyla değişik şekillerde irtibatla bulunmuşlardır. Sıkça değişen yönetimler Arnavutların ulusal değerini hiçe sayarak, onları eritmeye çalışmışlardır. Balkanlar'da Haçlı Seferleri'nin öncülüğünü yapan Katolik din adamlarından Guilame D'Adam 1332 yılındaki bir raporunda şöyle diyor: "... Arnavutlar Sırp kralın şiddetli işkenceleri altında yaşamaktadırlar. Sırp ve biz Latinler için kalplerinde kin beslerler, çünkü bu iki kavim de onların âdet ve geleneklerini hiçe sayıp, derebeylerini zincire vurmaktadır. Bu kavmin her ferdi Latin ve Sırp'lara karşı savaşın onları kutsallaştıracağına inanmaktadır."⁹ İnsani ve kültürel unsurları yıkan o dönem kilise anlayışı, işgalci kuvvetlerin sıkça değişmesi, ideolojik anlaşmazlıklar, Ortodokslar ile Katolikler arasındaki çatışmalar Arnavutların yaşadıkları bölgeleri kargaşa ve huzursuzluk yeri hâline sokmuştur. Zikredilen sebeplerden dolayı bölgede kilise tarafından aforoz edilen Hıristiyan mezhepleri ve Balkanlar'a yeni yeni gelen İslam davetçileri Arnavutlar tarafından kabul görmüştür.¹⁰

Tenkidi", A.Ü.İ.F.D., sy. II, Ankara 1953, s.221-255; İzeti Metin, a.g.e. s.45-47.

5 Sarı Saltık'tan bahseden kaynaklar ve araştırmalar hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık, Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*, Ankara 2003, f. 1-17.

6 Kaloshi, Hasan, *Legjendat Shqiptare Per Sarı Saltıkun*, Perparimi, 1,1967, Priştine. S. 87. Sarı Saltık'ın tarihî sîması hakkında bkz: Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s. 64-67.

7 Doçi, Recep, *İliro-Shqiptaret dhe Serbet ne Kosove*, Priştine 1994, s.56.

8 İtalyan tarihçi Roberto Morozzo Della Rocca Arnavutlar hakkında şöyle diyor: "Silah Arnavutlar için savaşma aracından çok toplumsal yapılanmanın bir şeklidir. Her zaman elinde silah tutar, saygı duyduğu büyükler hariç hiç kimsenin önünde boyun eğmemek için güçlü iradesi vardır. Az bir kusur için öldürmekle intikamı düşünebilen bir yapıya sahiptirler". Roberto Morozzo Della Rocca, *Shqiperia Rrenjet e Krzes*, Tiran 2000, s.48.

9 Turçinoviç, Josip, *Katolička Crkva u Jugoslovenskim Zemljama*, Zagreb 1973, s.6.

10 Ternava, Muhamet, *Popullsia e Kosovës Gjate Shekujve XIV-XVI*, Priştine 1995, s.20.

Edirne'nin fethinden kısa bir süre sonra Arnavut derebeylerinin yardım istemeleri üzerine Osmanlı askerleri Arnavut topraklarında görünmeye başlamıştır. 1381 yılında Yanya derebeyi Thomas kendisine isyan eden halka ve komşu kabile Gjin Shpati'ye karşı Türklerden yardım ister ve bu yardım sayesinde hâkimiyetini muhafaza eder. Aynı tarihlerde Kuzey Arnavutluk'ta Papa ve Venedik tarafından desteklenen II. Balşa ile Türklerden yardım talep eden Karlo Thopia arasında savaş çıkar. II. Balşa 1385 yılında Vyosa'da mağlup olunca Osmanlılar, Arnavut topraklarına girmeye başlamışlardır. XV. yüzyılın yarısına kadar Arnavutluk'un büyük bir bölümü Osmanlı idaresi altına geçmiştir.¹¹ Küçük çatışmalar bir tarafa bırakılacak olursa Osmanlıların Arnavut topraklarındaki hâkimiyeti 1913 yılına kadar devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın tahrik ve teşvikine rağmen Katolik ve Ortodokslar da dâhil bütün Arnavutlar padişaha sadık kaldılar. Ayastefanos Muahedesi'nde haksız bir şekilde toprakları komşu devletlere verilince 10 Haziran 1878'de Prizren İttihadı (Lidhja e Prizrenit) toplandı ve kongrenin sonunda ülkeyi sonuna kadar savunma kararı alındı. Babiali'den de kendilerini desteklemelerini istediler. Nihayet Berat Mebusu İsmail Kemal'in liderliğinde Arnavut milliyetçileri 28 Kasım 1912 tarihinde, Avlonya şehrinde Arnavutluk'un istiklalini ilan ettiler. Balkan Savaşları'ndan sonra toplanan Londra Konferansı (10 Ağustos 1913) Arnavutluk'u bağımsız bir devlet olarak kabul etti ve sınırlarını belirledi. Kosova, Batı Makedonya, Çameria gibi Arnavutların yaşadıkları topraklar devletin sınırları dışında kaldı. Neticede başlangıçtan itibaren Osmanlı Devleti'ne çok sadık olan bu topluluk iki taraftan da uygulanan hatalı davranışlar ve dış tahrikler sebebiyle Osmanlı idaresinden kopmuş oldu.¹²

Türkler XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Arnavut topraklarına damgalarını vurmuşlardır. Arnavutluk'un birçok bölgesinde Türklerin hayatlarına imrenen halk, kitleler hâlinde İslam dinine geçmiştir. Arnavut toprakları Osmanlıların eline geçtikten sonra halkın yaşama biçimi, gelenek görenekleri, kültürleri, Türk dilinin yaygınlaşması, cami, tekke, medrese, hamam, çeşme, köprü, kervansaray vb. Osmanlı eserlerinin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle, Türk kültürüyle iç içe yaşayan Arnavutlar Türk kültüründen epeyce etkilenmiş ve bu kültürü büyük ölçüde benimsemişlerdir. Gelenekler ve Osmanlı söz hazinesi Arnavutların dilinde yer tutup günümüze kadar devam etmiştir. Arnavutların miras aldıkları bu hazineye bir göz atılırsa Osmanlı medeniyetinin ne derece kendini kabul ettirmeyi başardığını ve Arnavutlar'ın hayatındaki bazı yönleri şekillendirdiği fark edilir. Arnavutluk'ta şehir anlayışının ilk temellerini Osmanlılar atmıştır. Türk kültürü yüzyıllar boyunca Arnavut ve Balkan kültürünü

11 Stavro Skendi, *Zgjimi Kombetar Shqiptar*, trz, s.17. 1443 yılında Skenderbeg adıyla tanınan Gjergj Kastrioti liderliğinde bir Arnavur ayaklanması ortaya çıkmıştır. 1444 yılının Mart ayında Alessio şehrinde bazı Arnavut derebeyleri ve asilzadelerinin katıldığı bir toplantıda Türklerle karşı birlikte mücadele etmek üzere Skenderbeg liderliğinde bir ittifak kurulur, arkasında da her türlü yardımcı veren katolik dünyası ve Venedik durur. 1468 yılında Skenderbeğin ölümüne kadar birkaç muharebe yapılmıştır.

12 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, 129-139; Arnold, Thomas, *Povijest İslama Historijski Tokovi Misije*, s. 213-229; Bartl, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketlerinin Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, çev. Ali Taner, İstanbul 1988; *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtine 1998; İbrahimi, Nexhat, *İslami ne Trojet Iliro-Shqiptare Gjate Shekujve*, Shkup 1998.

besleyen en önemli kaynak olmuştur. Osmanlılar devrinde Arnavutluk'un birçok şehrinde tekke, cami, türbe, medrese, han, hamam, köprü, kervansaray vb. eserler Osmanlıların iyi niyetliliğinin ve sosyal planda sahip oldukları geniş ufku en iyi örnekleridir. Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin hâkim sınıfı içinde çok belirgin bir yere sahiptirler. Özellikle askerî alanda geniş ölçüde yer almışlardır.

Bektaşî Tarikatının Arnavut Topraklarına Girişi ve Günümüze Kadar Durumu

İnsanlık tarihinde önemli bir yer teşkil eden, varlığını uzun süre sürdürebilmiş ve bugün bile birçok yönden tekrar keşfedilmeye çalışılan Osmanlı Devleti'nin alt yapısını oluşturan, ya da manevi zeminini teşkil eden yapıcı unsur, İslam dininin doğuşunu takip eden kısa süre içerisinde geniş coğrafyalara yayılmasını sağlayan tasavvuf akımı olmuştur. Türklerin ihtidasında ve devletlerinin uzun süre ayakta kalıp güçlenmesinde başlıca rol oynayan dinin sufiyâne tecrübe ve aşk boyutları, özellikle Hazreti Muhammet ve Ehl-i Beyt'e karşı coşkun sevgi, Türk insanının yaşadığı ve ulaşabildiği bütün bölgelere aktarılmış ve o yerlerde kalındığı sürece yaşatılmaya çalışılmıştır.

Bu realite, Arnavutlar'ın Osmanlı dönemindeki tarihi incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Birçok yere ordulardan önce yerleşen, halk içindeki nüfuzları ile dikkat çeken, mahallî ile merkezî devlet ricali üzerindeki tesirleriyle temayüz eden meşayih, padişahların çoğu, birçok valide sultan, padişah kızları, vezirler, paşalar ve pek çok zengin bizzat intisap etmişler, tesis ve tahsis ettikleri vakıflarda tarikatların bu topraklarda neşv ü nemâ bulmasına katkıda bulunmuşlardır.¹³

Anadolu'da faaliyet gösteren birçok tarikatın müritleri Arnavut topraklarına kadar uzanmıştır. Ancak Arnavutluk ve Arnavutlar Bektaşî tarikatı açısından birinci derecede önem taşımış ve taşımaktadır. Arnavutların kültürel, sosyal ve siyasal yaşantısında Bektaşîlerin tesirleri çoktur ve özel bir konumları vardır.

Bektaşiliğin Arnavut topraklarına yerleşmesi kaynaklarda iki yönden ele alınmıştır.

Birincisi XIII. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın bu bölgelere henüz gelmeden önceki seyyah dervişlerin boş ve tenha arazilerde yerleşip tekke ve zâviyelerini inşa etmesiyle olmuştur. Bu şekilde İslamın misyonerliğini yapan şahsiyetlerin başında hiç şüphesiz Sarı Saltık yer alır. Sarı Saltık XII. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'nın birçok ülkesinde faaliyet göstermiş ve kahramanlığı ve velîliği hakkında bir hayli efsanevî rivayetler nakledilmiş olan bir şahsiyettir.¹⁴ Bundan dolayıdır ki bölgede faaliyet göstermiş değişik tarikatlar ve tekkeler onu kendi aralarında göstermeye çalışmışlardır. Ancak şu bir gerçektir ki Sarı Saltık Bektaşîler arasın-

13 Barkan- Ayverdi, *Tahrir Defteri*, s.434-435, 436-437 vd.

14 A. Yaşar Ocak, a.g.e.

da çok şöhret kazanmış ve Arnavutlar arasında Bektaşî tarikatı ile özdeşleşmiştir.

Sarı Saltık, seyyah dervişliğin ve bu tasavvufî geleneğin simgesi olması nedeniyle Güneydoğu Avrupa'nın diğer ülkelerinde olduğu gibi Arnavut topraklarında da birçok yerde onun türbe, mezar ve ayak izlerinden bahsedilmektedir. Sarı Saltık'la ilgili efsanelerin aslı Anadolu kültürüne dayansa bile onların arasında Arnavut gelenek ve töresinden kaynaklanan bir hayli unsur mevcuttur.¹⁵

Arnavut toprakları dâhilinde birçok yer bugün bile Sarı Saltık'ın ismini taşımaktadır. Akçahisar'ın (Kruja) 600 metre üstünde bir tepe Sarı Saltık ismini taşımaktadır. Bu tepede bir mağaranın içinde Sarı Saltık Tekkesi de vardır. Yerin altında olduğundan tekkeye basamakla inilir. Tekke kapısının önünde Sarı Saltık'ın ayak izleri vardır.¹⁶ Bunların dışında Sarı Saltık'ın izlerinin, Kosova'da Opoya şehrinin Zgatar köyünde, Prizren'e yakın Germen tepesinde, İpek-Prishtine yolunda Köşk köyünde, İpek'in Pirlepe köyünde, Ohri'nin Aziz Naum kilisesinde vd. yerlerde olduğuna inanılmaktadır.¹⁷

Bektaşîliğin Arnavut topraklarına yayılmasının ikinci yönü Osmanlı'nın bu yerleri tamamen fethetmesinden sonra peyderpey ve değişik vesilelerle gelen Bektaşî babalarının aracılığıyla olmuştur.¹⁸ Bu ikinci yönün en başarılı isimlerinden biri Seyyid Ali Sultan ve onun Dimetoka'da kurmuş olduğu tekkedir. Bu tekleden yetişen birçok derviş ve baba daha sonraları Arnavutluk'un değişik dağlıp Bektaşîliği yaymışlardır.¹⁹

Bektaşîliğin Arnavutlar arasında yayılmasının nedenlerinin birisi de şüphesiz Yeniçeri-Bektaşî ilişkisidir. Arnavutlar asker olup silahla beraber olmayı seven bir millettir. Bundan dolayıdır ki Arnavutların büyük bir bölümü Yeniçerilere katılmıştır. Yeniçeri-Bektaşî ilişkisi onların Bektaşî tarikatına geçmelerini sağlamıştır.

Bektaşîliğin Arnavut topraklarına yerleşmesi bu iki yöne bağlanıyor ise de Osmanlı'nın Arnavutluk'a yerleştiği ilk dönemlerde Bektaşî tarikatına ve tekkelelerine ait izlere rastlanmamaktadır. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Arnavutluk'a geldiğinde Bektaşîlerle ilgili doğrudan söz etmez. Evliya bir yerde, Emevî halifeleri, Muaviye ve Yezid'e karşı nefret saçan bir halk topluluğu ile karşılaşır. Bunlar

15 Tirta, Mark, *Prania e Kultures Arabo-Islame ne Mite, Rite e Besime Popullore Shqiptare*, Arnavutlar Arasında İslam Kültürü Uluslararası Sempozyumu, Prishtine 1995.

16 Bu yer her yıl 7-15 Ağustos arasında ziyaret edilir ve orada zikir yapılır, nefesler okunur, aş dağıtılır. Benzer izlere Ergiri'de Kutsal İzler Tekkesi'nde ve Dıraç etrafındaki Duritsa köyündeki Sarı Saltık Tekkesi'nde de rastlanmaktadır. Tirta, M. a.g.m. s. 45.

17 Daha geniş bilgi için bkz. İzeti, Metin, a.g.e. s. 48-51.

18 Kiel, Michael, "Sarı Saltık ve Erken Bektaşîlik Üzerine Notlar" Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, yıl 2, II,19, Aralık 1980, s.25.

19 Baba Rexhepi, *Mistiçizma İslame dhe Bektashizma*, s.173.

Muaviye mavi giydiği için o rengi giymeyi reddederler. Boza içmezler çünkü bu içkiyi Muaviye yapmış ve kullanmıştır.²⁰ Evliya Arnavutluk şehirlerinden Pogradets ve İlbasan'da abdalân tekkelerine rastladığını söyler.²¹ Evliya Çelebi'nin bu gruplarla ilgili ifadeleri Bektaşi tarikatına ait olarak yorumlanmıştır.²² Fakat Muaviye'ye ve Yezid'e karşı nefret sadece Bektaşilerde değil Türkler'le İslam'ın ulaştığı Balkanlar'ın her yerinde yaşayan Müslümanlarda vardır. Bunun en iyi misali Muaviye ve Yezid isimlerini çocuklara konulmamasıdır. Abdallar tekkesine ve Sarı Saltık'a gelince, bunlar tasavvufta aşk ve seyahat prensiplerinin tezahürüdür ve bunları sadece bir tarikada bağlamak doğru olmasa gerek.

Bektaşi tarikatının Arnavut topraklarında sistematik bir şekilde tekke kurmaları ve tarikat olarak faaliyet göstermeleri XVIII. yüzyılın sonunda, yani 1790-1822 yılları arasında Güney Arnavutluk'ta bağımsız hareket eden ve kendisi de Bektaşi olan Tepedelenli Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi zamanında olmuştur.²³

Tepedelenli Mehmet Ali Paşa (ö. 1238/1822) zamanında, Bektaşilik Güney Arnavutluk'ta çok geniş bir çevreye yayılmış, onun talimatıyla Müslüman olup itaat eden Himara köylerinde ve başka birçok yerde Bektaşi tekkeleri açılmıştır. Ali Paşa zamanında Arnavutluk'u ziyaret eden birçok seyyah onun Bektaşilerle olan ilişkilerinden bahsetmektedir. William Martin Leake kitabında şöyle yazmaktadır: "Sonunda Trikalla, Paşa tarafından yaptırılan yeni bir tekke ile süslenmiştir. Tekke yıkılmış olan eski tekkenin bulunduğu yerde inşa edilmiştir."²⁴

Ali Paşa kendini Şemimi Baba'nın müridi olan bir bektâşi olarak takdim ederdi. Fakat o dönemde Arnavutluk'u ziyaret eden tüm yazarlar Ali Paşa'nın tarikata yaklaşımının ancak iyi siyasi neticeler alabilmek için olduğunu söyler. Martin Leake, Ali Paşa hakkında şöyle devam ediyor: "Onların dini doktrini tüm inançlara karşı liberal düşünceli ve tüm insanları tanı önünde eşit görmektir. Vezir bir hürriyet partizanı olmamasına rağmen bektâşi tarikatı hoşuna gider. O hapse attığı Fransız vatandaşlarla konuşurken ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez ve onların dinleriyle alay ederdi. Bir defa benimle Muhammed hakkında konuşurken, 'Bende Yanya'nın peygamberiyim.' demişti."²⁵ Eğer Leake'nin

20 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII,679.

21 A.g.e. s. 680, 745.

22 Birge, a.g.e. s.83.

23 Birge, a.g.e. s.83. XIX. yüzyılda Arnavut milliyetçilerinin Bektaşi tekkelerinin etrafında toplanmaları, Yanya Vâlisi Tepedelenli Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Arnavut Bektaşilerinin çok bulunduğu Güney Arnavutluk'u kendi bağımsız "paşalığı" olarak ilan etmesi, 1826 yılında Sultan II. Mahmud'un Bektaşi tekkelerini kapatmasıyla birçok Bektaşi babasının Arnavutluk'un köylerine yerleşmesi ve en önemlisi Bektaşilik'teki heterodoksi belirtileri birçok Batılı yazar, bu konuyla ilgilendirmiştir. Arnavutların dini hayatında mevcut olan esneklik Bektaşilikteki heterodoksi ile bağdaştırılmış ve birbirine uyum sağladıkları söylenmiştir. Aynı zamanda Arnavutların Bektaşiliğe girmeleriyle eski inançlarından fazla uzaklaşmaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu ve buna benzer değerlendirmeler genelde 1880 yıllarından sonra Arnavut toplumu ve özellikle Arnavut tarikat ve tasavvuf hayatı değerlendirilerek varılan sonuçlardır. Fakat daha öncelerinde durum böyle değildi. Son dönemde Bektaşilik Arnavutluk'un en yaygın tarikati olduğu suralarda bile Arnavut Müslümanlarının %15'ini geçmemiştir. Bkz. Musaj, Fatmire, "Organizimi Institucional i Sektit Bektashian Ne Shqiperi ni utet 1920-1939", Feja kultura dhe Tradita Nder Shqiptaret (Uluslararası Sempozyum Bildirileri), Prishtine 1995, s.227.

24 Clayer, a.g.m. s. 40.

25 Fleming E. Katherine, *Bonaparti Mysliman*, s.94-95.

bu yazdıkları doğruysa Tepedelenli Ali Paşa'nın dine ne kadar saygılı olduğunu açıkça ortaya çıkmaktadır. O genelde dinî veya tarikatı, yönettiği toplumu sakin tutmak için enstrumentalize eden bir kişiydi.²⁶

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Bektaşî tarikatına karşı sert önlemler alınmıştır. Bu sert önlemler İstanbul ve Anadolu'da çok daha yoğun bir biçimde hissedilirken Arnavutluk'ta pek o kadar hissedilmemiştir. Hatta Güney Arnavutluk kanun dışı ilân edilen Bektaşîlerin sığınak bölgesi olma özelliğini kazanmıştır.²⁷

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeler üzerindeki etkisi azalmaya başlayınca Tepedelenli Ali Paşa gibi diğer bazı bölge idarecileri de doğan otorite boşluğundan istifade ederek Yeniçeri nefyini bahane ederek Bektaşî tekkelerini kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya, onları isyan hareketleri için merkez edinmeye başlamışlardır. Devrin Kalkandelen idarecisi Recep Paşa başladığı isyan hareketinde Bektaşî tekkesini üs olarak kullanmış, durum Abdurrahman Paşa zamanında da devam etmiştir.²⁸

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla, özellikle Arnavut topraklarında bulunan Bektaşî tekkelerinin en az üçte biri zarar görmüş olsa bile Bektaşîlik adına en çok tekke bu dönemden sonra yapılmıştır.²⁹ Ancak bu tarihten sonra, Hasluck'un da dediği gibi, daha önceden hiç görülmemiş bir biçimde Bektaşîler Türk karşıtı olmuştur.³⁰ 1878 yılında Prizren'de kurulan "Ulusal Bağımsızlık Hareketi"nin başına Arnavutluk'un köklü bektaşî ailelerinden birine mensup olan Naim ve Sami (Şemsettin Sami) Beylerin ağabeyi Abdül Fraşeri seçilmiştir. Böylece Bektaşîler Arnavut Ulusal Hareketi'nin çekirdek kadrosunu oluşturmuşlardır. Hatta babalar, milliyetçilik akımının köylere taşınması ve yaygınlaştırılmasında öncü rol oynamışlardır. Osmanlı'ya karşı ilk çeteyi kuran Melçan Tekkesi Postnişini Hüseyin Baba olmuştur.³¹

XIX. yüzyılın başlarından Osmanlı'nın çöküşüne kadar Arnavut Bektaşî Tekkeleri bazı sanat dallarında da epeyce faaliyet göstermişlerdir. Bu tekkelerden birçok ünlü Arnavut millî şairi çıkmıştır.³²

26 Leake'nin yazdıklarına göre o, hayatının sonlarına doğru Yunanlılara yakın görünmek için kendisinin Hıristyanlığa geçtiğini de söylemiştir. *A.g.e.* s. 96.

27 Hasluck, F.W. *Christianity And Islam Under The Sultans*, s.538.

28 İzeti, Metin, *Tarikati Bektashjan*, Tetove 2001, s.72

29 Bu dönemden sonra Arnavut topraklarında birçok tekke faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. Bazıları şunlardır: Yakova Bektaşî Tekkesi, Kalkandelen Harabatı Baba Bektaşî Tekkesi, Akçahisar Hacı Yahya Baba Tekkesi, Akçahisar Ovası Bektaşî Tekkesi, Melçan, Koştan ve Elbasan Bektaşî Tekkeleri, Fraşer Bektaşî Tekkesi. v.s. Daha geniş bkz: İzeti Metin, *Balkanlarda Tasavvuf*, s. 245 vd.

30 Hasluck, *a.g.e.* s.51.

31 Clayer, *a.g.m.* s. 58-60.

32 İzeti, Metin, *Makedonya'da Bektaşîlik*, basılmamış y.l. tezi , İzmir 1998, s. 30-35.

Osmanlı'nın çöküşünden sonra Arnavut Bektaşilerinin durumu daha da ağır-laştı. Sırp Hırvat Krallığı idaresi altında kalan Arnavut topraklarında Bektaşî tekkelerine ulusçuluk hareketinde etkin olduklarından dolayı baskılar yapılmaya başlandı ve birçok tekke babasız ve mühipsiz kaldı. Bu baskılarda, Bektaşilerdeki heterodoks hareketleri beğenmeyen Bektaşî olmayan diğer müslüman kesimler de yer yer katılmıştır. Bu dönemde büyük Bektaşî tekkelerden biri olan Kalkandelen Harabati Baba Bektaşî Tekkesi de kapatılmıştır. Arnavutluk'ta ise bağımsız devletin kurulmasından sonra Luşna Kongresi'nde (Ocak 1920) Bektaşilik, Sünnilik, Katoliklik ve Ortodoksluk'la beraber ayrı bir dinî birlik (komunitet) olarak kabul edilmiştir. Hemen bundan sonra Baba Ahmet Turani ve Baba Hüseyin Prişta inisiyatifi ile bir Bektaşî Kongresi'nin tertiplenme hazırlıkları başlamıştır. 17 Ocak 1921 tarihinde Prişta Bektaşî Tekkesi'nde bu kongre oldu. Kongre'de Arnavutluk'un 37 Bektaşî tekkesinden babalar hazır bulundu. Aynı zamanda kongrede 28 maddeden oluşan bir Bektaşî Tüzüğü ve 7 kişiden oluşan bir Babalar Meclisi onaylandı. Babalardan en yaşlısı Dede Vekili görevini icra edecekti.³³

Alınan kararların birçoğu, Arnavut Bektaşî organizasyonunu Türkiye'deki merkezden bağımsız hâle getirmek yönündeydi. 1923 yılında Ergiri'nin (Gjirokaster) Haydariye Bektaşî Tekkesi'nde ikinci kongre ve 1929 yılında Prişta Tekkesi'nde Üçüncü Bektaşî Kongresi toplandı. Üçüncü Kongre'de, Türkiye'de tekke ve zaviyelerin kapatılmasından dolayı Dedebabalık makamının Arnavutluk'a intikali için karar alınmış ve Türkiye'den Arnavutluk'a gelmiş olan Salih Niyazi Dede-baba, dedebaba tayin edilmiştir.³⁴ Bu karar, Mart 1930'da Arnavutluk kralı Zog-Leka III tarafından da onaylanmıştır. Salih Niyazi Dede-baba Arnavutluk'ta bulunduğu sürede Makedonya, Kosova ve Arnavutluk'ta 67 tekkede görev yapan dervişlere erkan gösterip onları babalığa yükseltmiştir. 1941 yılının Ekim ayında Salih Niyazi Dede 30 yıl önce kapatılmış olan Harabati Baba Bektaşî Tekkesi'ni faaliyete geçirmek için Makedonya'ya Yakovalı Derviş Kazım Bakkalı'yi göndermiştir.³⁵ Salih Niyazi Dede-baba'nın vefatından sonra Arnavutluk'ta tekke, cami ve kiliselerin 1967 yılında kapatılışına kadar Arnavutluk'un değişik tekkelerinde postnişinlik yapan babalar dedebabalık postuna oturmuştur. 1967 yılında Arnavutluk'ta dedebaba makamında Avlonyalı Ahmet Dede vardı.³⁶ Enver Hoca'nın komünist rejimi çöktükten sonra 1990 yılında Arnavutluk'ta günümüzde de dedebaba ma-

33 Arnavutluk Merkez Arşivi, Fon 252, dos. 45, yıl 1928, 1,2.

34 Salih Niyazi Dede'nin Arnavutluk'a göç etmesi ve faaliyetlerine orada devam etmesi Arnavutluk ile Türkiye Bektaşîleri arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Türkiye Bektaşîlerinin Babagan koluna göre Salih Niyazi Dede Arnavutluk'a giderken yerine vekil olarak Ali Naci Baykal Dede-babayı bırakmıştır. Ali Naci Baykal Dede-baba'nın 60'lı yıllarda vefatından sonra dedebabalık postuna Salih Bedrettin Noyan oturmuştur. Arnavutluk Bektaşîlerinin büyük bir çoğunluğu bunu kabul etmeyip, Salih Niyazi Dede'nin Türkiye'de vekil bırakmadığını ve Hacı Bektaş'taki Pir Evi tekke gibi faaliyetleri açılıncaya kadar dedebabalığın Arnavutluk'ta kalacağını iddia etmektedirler.

35 İzeti Metin, *Makedonyada Bektaşilik*, s. 25-27.

36 Bu tarihten 1990 yılına kadar Arnavut Bektaşîlerin faaliyetleri Makedonya, Kosova ve ABD'deki Detroit Bektaşî Tekkesi'nden yönetilmiştir. Bu dönemde en çok faal olan babalardan Yakovalı Baba Kazım Bakkalı ve Detroit tekkesinin kurucusu Baba Reçepi'dir.

kamında oturan Dede Reşat Bardhi ve bazı diğer babaların teşebbüsüyle dedebabalık makamı tekrar faaliyete geçmiş ve Arnavutluk, Kosova ile Makedonya'da daha önceden faal olmayan bazı Bektaşî tekkeleri yeniden faaliyete geçmiştir.

Günümüzde Arnavutluk, Kosova ve Makedonya Bektaşîleri Tiran'daki merkeze bağlı olarak hareket etmektedirler ve bu ülkelerdeki diyanet işlerinden sorumlu bakanlıklardan bağımsızdırlar. Daha önce de söylediğimiz gibi, 1920 yılında Luşna Kongresi'nde Bektaşîlik Sünnilikle aynı aynı zikredilmiştir. Bu karara dayanarak Arnavut Bektaşîlerinin büyük bir bölümü Bektaşîliği ayrı bir din olarak kabul ettirme düşüncesini taşımaktadır. Özellikle yabancı gazeteci ve araştırmacılarla yapılan mülakat ve konuşmalarda bu gibi düşünceler açık olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle yaklaşımlar genelde düşünce ve inanç özgürlüğü mefhumlarının şemsiyesi altında yapılmaktadır. Kanaatim odur ki bu ve benzeri düşünceler, dinlerin ve o din şemsiyesi altında, temellerine inanarak ve onları geliştirerek gelişen akımları, sonuçsuz ve perspektifsiz bir maceraya sokmaktadır. Bektaşî tarikatı Kur'an ve Sünnete bağlı kalan ve onlardan asla taviz vermeyen İslam tasavvufu ruhunda kurulan, kaynakları, pîri ve erkanı belli olan bir tarikattir. İslam'a uzun zaman değişik şekillerde hizmet eden bu tarikatı ve müesseselerini, doktrinel açıdan İslam dininden ve temel İslam tasavvufu anlayışından çıkarmak en çok Bektaşîlerin kendilerine zarar verecektir. Şunu da unutmamak lazım ki Bektaşîlerin kendi içlerine kapanmaları sadece kendi isteklerinden dolayı olmamıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanların diğer kesimleri Bektaşîlere karşı sempati beslememiş ve yer yer de onların İslam dinine uygun olmayan hareketlerini -mesela içki içmek, namaz kılmamak, oruç tutmamak- engellemek için zorbacı metotlar kullanmıştır. Bir tarafın yaptığı yanlış hareket diğer tarafı rencide etmiş ve aynı dine mensup olan bu iki kesimi birbirinden uzaklaştırmıştır.

Kanaatimce asıl sorun, Osmanlı'nın çekişinden sonra Balkanlar'daki tasavvuf müesseselerinin merkezden kopması ve tekkelerin ehliyetsiz şeyhlerin eline kalmasındadır. Ehliyetli olan şeyhlerin bazıları öldürülmüş, bazıları da Türkiye'ye göçmüş ve tekkeler ehil olmayan mürşitlerin elinde kalmıştır. Bu, Balkanlar'daki tüm tarikatlar ve tekkeleri için geçerlidir. Bundan dolayı başta yapılması gereken şey İslam Tasavvuf anlayışını öz şekliyle yeniden sunmaktır. Bu anlayış insanları birbirine yakınlaştıracak ve farkların güzelliğinde beraber yaşatacaktır.

Son sözü müzü de Yunus'a bırakıyoruz:

Yol oldur ki doğru vara

Göz oldur ki Hakk'ı göre

Er oldur alçakta dura

Yüceden bakan göz değil...

Kaynakça

- AQSH- Arnavutluk Merkez Arşivi-F. 259, dos. VIII; F.883, dos. VII; F. 252, dos.VIII; F.249, dos. VI; F. 252, dos.45.
- ARNOLD,T.W., *The Preaching Of İslam, The Propagation of the Muslim Faith*, Karachi,1979.
- BABA REXHEPİ, *Mistiçizma İslame dhe Bektashizma*, Tirana 1995.
- BARKAN Ömer Lütfi- AYVERDİ Ekrem Hakka, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, İstanbul, 1970.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Derişleri Ve Zâuiyeler, Vakıflar Dergisi*, sy.1 (1942) İstanbul 1974. BARTL, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnâsında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, (çev. Ali Taner), İstanbul, 1998.
- BİRGE, John Kingsley, *Bektaşilik Tarihi*, (çev. Reha Çamuroğlu), İstanbul, 1991.
- CLAYER, Nathalie, *Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu*, (çev. Orhan Koloğlu), **Toplumsal Tarih**, sy.2, Şubat 1994.
- L'Albanie , *pays des derviches*, Berlin 1990. DOÇI, Rexhep, *İliro-Shqiptaret dhe Serbet ne Kosove*, Priştine 1994.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyâhatnâme*, I-X, İstanbul 1314 /1896-1938.
- FLEMMİNG, E. Katherine, *Bonaparti Mysliman*, (Arnavutçaya çev. Venera Domi) Tirana, 2003.
- HASLUCK, F.W., *Christianity and İslam under the Sultans*, I-II, Oxford, 1973.
- HİSTORİA E POPULLIT SHQİPTAR, Komisyon, Priştine 1998.
- İBRAHİMİ, Nexhat, *İslami ne Trojet İliro-Shqiptare Gjate Shekujve*, Shkup, 1998.
- İZETİ, Metin, *Balkanlarda Tasavvuf*, İstanbul, 2004.
- Makedonya'da Bektaşilik*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1998.
- Tarikati Bektashjan*, Tetova, 2001.
- KALEŞİ, Hasan, *Legjendat shqiptare per Sari Saltukun, Perparımı*, I, Priştine, 1962.
- KİEL, Machiel, *Sarı Saltık ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar*, (çev. Fikret Elpe), **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, II, Aralık 1980.
- MANDİÇ, Dominik, *Bogomilska Crkva Bosanskih Krstjana*, Chicago, 1962.
- MUSAJ, Fatmire, *Organizimi İstitucional i Sektit Bektashian Ne Shqiperi Ne Vitet 1920-1939*, Feja, Kultura dhe Tradita İslame Nder Shqiptaret, (Uluslararası Sempozyum Bildirileri) Priştine, 1995.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık, Popüler İslamın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*, Ankara, 2003.
- OKİÇ, Tayyib, *Bir Tenkidin Tenkidi*, **A.Ü.İ.F.D.**, sy.II, Ankara, 1953.
- PİRRAKU, Muhammet, *Kultura Kombetare Shqiptare Deri Ne Lidhjen e Prizrenit*, Priştine, 1989.
- ROBERTO, Morozzo Della Rocca, *Shqiperia Rrenjet e Krizes*, (Arnavutçaya çev. Shpetim Çuçka), Tirana tarihsiz.
- SKENDİ, Stavro, *Zgjimi Kombetar Shqiptar*, Tirana tarihsiz.
- SMAİLAGİÇ, Nerkez, *Klasichna Kultura İslama, Teologija, Filozofija, Znanost*, Zagreb 1973.
- TERNAVA, Muhamet, *Popullsia e Kosoves Gjate Shekujve XIV-XVI*, Priştine, 1995.
- TİRTA, Mark, *Prania e Kultures Arabo-İslame Ne Mite, Rite e Besime Popullore-Shqiptare*, Feja, Kultura dhe Tradita İslame Nder Shqiptaret, (Uluslararası Sempozyum Bildirileri), Priştine, 1995.